

ІСТОРИОГРАФІЯ ДОСЛІДЖЕНЬ ДЕРЖАВНО-КОНФЕСІЙНИХ ВЗАЄМИН У ЧЕСЬКІЙ РЕСПУБЛІЦІ

HISTORIOGRAPHY OF RESEARCH OF STATE-CONFESSIONAL RELATIONS IN THE CZECH REPUBLIC

Мегела Р.Р.,

*аспірант кафедри міжнародної політики
Ужгородського національного університету*

У статті охарактеризовано різноманітні підходи, які склалися в українській, західноєвропейській, чеській та словацькій історіографії щодо висвітлення проблематики державно-церковних взаємин у Чеській Республіці. Охарактеризовано проблеми формування і функціонування державно-церковних відносин у країнах Центрально-Східної Європи загалом і Чехії зокрема.

Проаналізовано праці вітчизняних та зарубіжних учених, а саме: Г. Бідалфа, В. Кола Дюрема, В. Маркуся, П. Мойзеса, Дж. Сміта, Т. Фолдеші, які досліджували це питання. Досліджено праці В. Єленського, які мають велике значення під час опрацювання такої теми. Адже він є одним з тих науковців, котрі найбільш продуктивно досліджували сутність, особливості, характеристику і масштаби змін, що відбулися на релігійній мапі Європи після падіння Берлінського муру. Проаналізовано праці Ф. Рудича щодо теми дослідження. Опрацьовано праці Д. Вовк та деяких інших дослідників.

У дослідженні охарактеризовано питання системних суспільно-політичних перетворень у Чехії та Словаччині на перехідному етапі постсоціалістичної трансформації.

Проаналізовано сутність церковного права як моделі європейського міждержавного нормативно-правового простору. Описано механізм впливу релігійної правової традиції на правотворчість переважно у країнах Західної Європи.

Охарактеризовано роль та місце церкви в державних та суспільних відносинах. Проаналізовано праці вітчизняних та зарубіжних учених щодо сучасної історії країн Центральної та Східної Європи.

У праці проаналізовано специфіку, особливості поняття релігійної свободи і релігійних прав людини, а також розвиток релігійної свободи та релігійних прав людини в Чеській Республіці.

Охарактеризовано історіографію досліджень державно-церковних відносин у Чеській Республіці багатьма вченими, як і роль церкви у відносинах з державою.

Ключові слова: державно-церковні відносини, Центрально-Східна Європа, Чехословацька республіка, історіографія.

The article describes the various approaches that have developed in Ukrainian, Western European, Czech and Slovak historiography to cover the issue of state-church relations in the Czech Republic. The problems of formation and functioning of state-church relations in the countries of Central and Eastern Europe and the Czech Republic in particular are described.

The works of domestic and foreign scientists are analyzed, among them: H.F. Biddulf, Cole W. Durham, V. Markus, P. Mojzes, J.M. Smith, T. Foldesi, who studied this issue. The works of V. Yelensky, which are important during the research of this topic, are studied. After all, he was one of those scholars who most productively studied the nature, features, characteristics and scale of the changes that took place on the religious map of Europe after the fall of the Berlin Wall. The works of F.M. Rudych, on the topic of research. The works of D. Vovk and some other researchers have been studied.

The issues of systemic socio-political transformations in the Czech Republic and Slovakia at the transitional stage of post-socialist transformation is described in the study.

The essence of church law as a model of the European interstate normative-legal space is analyzed. The mechanism of influence of religious legal tradition on law-making mainly in the countries of Western Europe is described.

The role and place of the church in state and public relations are described. The works of domestic and foreign scientists on the modern history of Central and Eastern Europe are analyzed.

The specifics, features of the concept of religious freedom and religious human rights are analyzed in the paper, and development of religious freedom and religious human rights in the Czech Republic.

The historiography of researches of state – church relations in the Czech Republic is characterized by many scientists, as the role of state-church relations.

Key words: state-church relations, Central and Eastern Europe, Czechoslovak Republic, historiography.

Постановка проблеми. Взаємодія між державою і церквою розпочалася відразу після виникнення цих важливих інститутів. Історичний процес доводить, що релігія може бути одним з головних чинників об'єднання народу, державотворення, завдяки ній може зміцнюватися міжнародний авторитет держави і водночас вона може бути дестабілізуючим чинником. Отже, одним із важливих напрямів державної діяльності є від-

працювання державної політики у справах релігії та закріплення взаємин між державою та церквою у відповідній законодавчій базі, яка б гарантувала релігійні права, рівність церков і т. д.

Чехословацька республіка належить до групи постсоціалістичних країн, що досягли найбільших успіхів у системній суспільно-політичній трансформації перехідного постсоціалістичного періоду 1990-х – початку 2000-х років і є прикладом

успішної демократії на теренах Східної Європи. З 1 травня 2004 року ЧР стала повноправним членом Європейського Союзу, а в 1999 р. разом із Польщею та Угорщиною була прийнята до НАТО.

У контексті реалізації європейського вибору України вивчення чинного досвіду співпраці держави і церкви актуальне і винятково важливе з науково-теоретичного і практичного погляду. На часі є потреба у проведенні наукових досліджень, які б синтезували самобутні українські правові і державотворчі традиції та загальноцивілізаційні досягнення європейського співтовариства у сфері ідей і практики забезпечення прав і свобод людини, конституціоналізму, панування права, розбудови громадянського суспільства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Під час написання статті були проаналізовані праці багатьох вітчизняних та зарубіжних учених. Серед них – В. Єленський, М. Палінчак, Д. Вовк, Р. Постоловський, В. Лемак та інші.

Метою статті є історіографічний аналіз державно-церковної взаємодії у Чеській Республіці.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Історія і сучасний стан державно-конфесійних відносин та їх правове регулювання в країнах Центральної та Східної Європи є одним з найменш досліджених в українській науці; у багатьох публікаціях вони згадуються лише побіжно, переважно під історичним, країнознавчим та релігієзнавчим кутами зору.

Виклад основного матеріалу дослідження. Історіографію проблеми формування і функціонування державно-церковних відносин у країнах Центрально-Східної Європи загалом і Чехії зокрема можна умовно поділити на сучасну українську, західну, чеську і словацьку.

З-поміж праць, що побачили світ останнім часом, слід виокремити публікації українських учених В. Андрейка, Д. Вовка, І. Вовканича, С. Здіорука, В. Єленського, Г. Єрмакової, В. Лемака, В. Климова, А. Колодного, М. Палінчака, В. Сорочуна, Л. Филипович, В. Яроцького та інших, в яких розглянуто окремі аспекти досліджуваної теми. В. Єленський – один з тих науковців, котрі найбільш продуктивно досліджували сутність і масштаби змін, що відбулися на релігійній мапі Європи після падіння Берлінського муру. Його наукові розвідки торкаються таких актуальних тем, як взаємодія релігії і політики, глобальні релігійні трансформації, міжрелігійні відносини, релігійна свобода, державно-церковні відносини, релігійність сучасних суспільств загалом та українського зокрема. Узагальнюючи досвід посткомуністичних трансформацій, В. Єленський визначив відповідні регіональні моделі – «балканську», «центрально-європейську» та «пострадянську». Перша модель передбачає конституційні преференції традиційним церквам; друга будується на конкордаті та поширена здебіль-

шого в країнах із переважним католицьким віросповіданням, до яких належить і Чеська Республіка; третя модель передбачає жорстке законодавче розмежування сфер впливу держави і церкви, рівність релігійних конфесій перед законом та відсутність будь-якої фінансової підтримки релігійних організацій із державного бюджету [1; 2].

Г. Єрмакова значну увагу приділила визначенню сутності церковного права як моделі європейського міждержавного нормативно-правового простору, механізму впливу релігійної правової традиції на правотворчість переважно у країнах Західної Європи [3]. Д. Вовк та деякі інші дослідники також акцентують увагу на християнському корінні сучасного права [4]. Праці науковців дають змогу глибше зрозуміти особливості політико-правової системи країни, що досліджується, проте вибрана нами тема розглянута лише побіжно, в найбільш загальних рисах.

Сучасна історія країн Центральної та Східної Європи розглядається в досить великій кількості робіт українських учених політичного та геополітичного характеру. Зрозуміло, більшість з них покликана визначити місце і роль незалежної України в новому геополітичному просторі Європи. Наприклад, саме цій проблемі присвячена інтегрована колективна монографія українських політологів під редакцією Ф. Рудича [5]. Але автори не могли оминати порівняльної характеристики процесів у центральноєвропейських країнах з українськими реаліями. На жаль, предметного аналізу вибраної нами проблематики в цій книзі немає. Містяться тільки поодинокі зауваження щодо Чехії і Словаччини в контексті загальнорегіональних тенденцій розвитку міжнародних відносин.

Проте теоретико-методологічним позитивом згаданого політологічного дослідження місця і ролі України в геополітичному просторі Європи є, крім іншого, детальний виклад новітніх теорій і концепцій демократичних змін, зокрема «хвиль демократизації» та сучасних міжнародних відносин. У цьому сенсі робота є близькою до ще однієї групи публікацій українських учених, яку прийнято іменувати «транзитологією». Вони розглядають історичний процес постсоціалістичної трансформації, в т. ч. у ЧР і СР, як комплекс глибоких системних суспільно-політичних, соціально-економічних та інших змін.

Низка дослідників визначають «транзитологію» як принципово новий напрям наукових, міждисциплінарних досліджень – теорію переходу, яка займається вивченням еволюції суспільства на перехідних етапах його розвитку, як «демократичний транзит» постсоціалістичних і пострадянських держав на сучасному етапі – перехід від тоталітаризму до демократії.

В українській історіографії деякі ключові положення «транзитології» щодо історії країн

Центральної та Східної Європи плідно розвивав і застосував І. Вовканич. Він також уперше здійснив порівняльний аналіз двох перехідних періодів в історії Чехословаччини, Чехії та Словаччини ХХ століття. Перший – друга половина 1940-х років, коли суспільство рухалося від демократії до тоталітаризму (запропонувавши ввести для характеристики цього процесу поняття «анти-демократичний транзит»), другий – з рубежу 1980–1990-х років, коли розпочалася демократична трансформація («демократичний транзит») і перехід від тоталітарної до демократичної системи та громадянського суспільства [6, ст. 10]. І. Вовканич є також автором конкретно-історичних робіт щодо перебігу постсоціалістичної трансформації в окремих центральноєвропейських державах у 1990-ті – на початку 2000-х років, зокрема, і в Чеській Республіці [7, с. 198–210].

Є підстави вважати, що проблематика системних суспільно-політичних перетворень у Чехії та Словаччині на перехідному етапі постсоціалістичної трансформації перебуває в епіцентрі уваги вчених-країнознавців і найбільшим чином розроблена у сучасній українській історіографії. Українські вчені Р. Постоловський, В. Приходько та ряд інших дослідників опублікували впродовж останніх років низку наукових робіт з аналізом передумов і наслідків чехословацької «оксамитової революції», демократичних традицій чеського і словацького суспільства, характеристики основних політичних партій і рухів у сучасних ЧР і СР, еволюції зовнішньої політики та інтеграції Чехії і Словаччини до НАТО і ЄС [8, с. 22–37; 9].

У монографічному дослідженні В. Андрейка [10] розглядається специфіка унікального в новітній історії Європи досвіду становлення і розвитку добросусідських відносин і стратегічного партнерства між новими незалежними державами – Чеською Республікою та Словацькою Республікою, які усамостійнилися шляхом погодженого, договірною і мирною припинення (саморозпуску) Чесько-Словацької федерації на початку 1990-х років.

Докладний історико-правовий аналіз процесу реформування Чесько-Словацького федеративного союзу та руху Чехії і Словаччини до незалежності у своєму монографічному дослідженні здійснив ужгородський правознавець В. Лемак [11]. У цій та згаданих вище роботах взаємини Чеської держави і релігійних організацій, на жаль, отримали лише фрагментарне висвітлення.

Аналіз показав, що найбільш вагомий внесок у вивчення зазначеної проблематики зробив фахівець з питань історії Центральної Європи, політолог і релігієзнавець, автор понад 120 наукових публікацій М. Палінчак. У фокусі наукових зацікавлень ученого – сутність і перебіг трансформаційних процесів у сучасних країнах Європи в царині взаємин між державою та конфесіями

в політологічному та історичному вимірах. У численних працях М. Палінчак сконструював авторське бачення оптимальних моделей державно-церковних взаємин у пострадянських та інших постсоціалістичних країнах, зокрема в Україні та Чехії; зробив узагальнюючий висновок про те, що країни Центрально-Східної Європи (Польща, Угорщина, Чехія, Словаччина) розбудовують свої взаємини з релігійними інституціями, виходячи із власного історичного досвіду, етнопсихологічних особливостей, конкретної релігійної ситуації та її специфіки, відповідно до своїх законодавчих актів [12; 13].

Предметним внеском М. Палінчака у вивчення проблемних питань релігійної свободи є також монографічне дослідження словацькою мовою [14] і розділ у колективній монографії англійською мовою [15], які побачили світ 2019 і 2020 рр. На основі критичного переосмислення застарілих теоретичних постулатів та опрацювання значного масиву зарубіжних першоджерел з позиції сьогодення автор здійснив аналіз концептуально-теоретичних підходів вітчизняних і зарубіжних учених до розв'язання проблем взаємодії держави, суспільства і церкви; простежив взаємозв'язок між інститутами держави і церкви в країнах Центрально-Східної Європи протягом тривалого історичного періоду і в різних політичних умовах, не оминувши своєю увагою і Чехію; висвітлив роль церков у демонтуванні комуністичних режимів; охарактеризував сучасний стан взаємин цих інституцій громадянського суспільства; осмислив їхню сутність і механізми вияву.

Цінність праць М. Палінчака для європейського читача полягає в тому, що вони відображають сприйняття українськими науковцями подій у сусідніх країнах Європи, а також розширюють проблемне поле європеїстики.

На окрему увагу заслуговують наукові здобутки вчених Заходу із зазначеної теми. Обсяг літератури, в якій висвітлено політичні, соціальні, психологічні, культурні та інші аспекти посткомуністичних трансформацій, попри відносно невеликий термін часу, що минув від падіння Берлінського муру і початку доби, що її може бути визначено як посткомуністична, виглядає досить значним. Серед праць, які мають методологічний характер, варто вказати на дослідження З. Бжезінського, Р. Дарендорфа, Дж. Елстера, К. Офе, Ю. Преуса, К. Йовітта, С. Куртуа, С. Ліпсета і Г. Бенса, М. Манделбаума, Дж. Рупніка, Д. Старка і Л. Браста, а також інших авторів.

Велике значення для розуміння напрямів і масштабів посткомуністичних релігійних змін мають також фундаментальні теоретичні праці західних учених другої половини ХХ ст. Д. Белла, Р. Белли, П. Бейера, П. Бергера, А. Грілі, Х. Казанови, Г. Кокса, Т. Лукмана, Д. Мартина, Г. Олпорта,

Р. Старка та В. Бейнбріджа. Ці та інші дослідники зробили дуже значний внесок як в усвідомлення напрямів еволюції релігії у винятково мінливому, плюралістичному, суперечливому глобальному світі кінця II тисячоліття, так і в справу удосконалення інструментарію її дослідження, розробки відповідних дослідницьких систем. Запропоновані ними теорії великою мірою визначають сучасні уявлення про суспільну роль релігії.

Принциповим компонентом і невід'ємною складовою частиною посткомуністичних трансформацій стали зміни у сфері релігійної свободи і релігійних прав людини. Зазначені проблеми дістали досить глибоку і всебічну розробку в працях західних та українських дослідників. Політико-правові питання і філософсько-соціологічні перспективи релігійної свободи на посткомуністичному просторі, зокрема на теренах колишньої Чехословаччини, розглядаються у працях Г. Бідалфа [16], В. Кола Дюрема [17], В. Маркуся [18], П. Мойзеса [19], Дж. Сміта [20], Т. Фолдеші [21]. Узагальнюючі дані із зазначеної проблеми наводяться в колективній монографії європейських учених за редакцією Г. Робберса [22].

Державно-церковні відносини на теренах Чехії та Словаччини під історичним, політологічним та релігієзнавчим кутом зору докладно досліджували чеські і словацькі науковці В. Вашко [23], Ф. Внук [24], С. Йозефчакова [25], К. Каплан [26], М. Моравчікова [27; 28], Я. Пешек та М. Барновський [29; 30], Р. Чікеш [31] та інші. Їхні праці сто-

суються окремих аспектів конституційно-правових перетворень у повоєнній та сучасній Чехії у сфері взаємин держави та релігійних організацій.

Висновки та перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Таким чином, результати проведеного аналізу показали, що проблема державно-церковних відносин у країнах Центрально-Східної Європи привертала і привертає увагу багатьох дослідників у різних галузях науки, є актуальною й дотепер з урахуванням її невизначеності на науковому і теоретико-методологічному рівні в національному контексті тих чи інших країн. Труднощі та особливості, пов'язані з аналізом історіографічної літератури, зумовлюються тим, що вона має різнопрофільний (історичний, політологічний, соціологічний, релігієзнавчий тощо) та різнотипний характер, а в тематичному відношенні публікації з досліджуваної теми часто перегукуються і «накладаються» одна на одну. Порушена нами проблема дістала здебільшого фрагментарне відображення в літературі; її системного осмислення з позиції та за допомогою інструментарію політичної науки ще не здійснено. Бракує фундаментальних наукових праць, які були би присвячені політико-правовому і релігієзнавчому аналізу тисячолітнього процесу взаємин між державою і церквою в Чехії, а також трансформаціям державно-церковних відносин у цій центрально-європейській країні в ХХ ст. Особливо це стосується періоду з 1989 р. до теперішнього часу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Єленський В. Релігія після комунізму. Релігійно-соціальні зміни в процесі трансформації центрально- і східноєвропейських суспільств: фокус на Україні. Київ : НПУ ім. М. Драгоманова, 2002. 420 с.
2. Єленський В. Велике повернення : релігія у глобальній політиці та міжнародних відносинах кінця ХХ – початку ХХІ. Львів : видавництво Українського католицького університету, 2013. 504 с.
3. Єрмакова Г.С. Розвиток міжконфесійних відносин в Україні (конституційно-правовий аспект) : монографія. Київ : Четверта хвиля, 2018. 344 с.
4. Вовк Д.О. Право і релігія: загальноісторичні проблеми співвідношення : монографія. Харків.
5. Рудич Ф. (керівник), Балабан Р., Дергачов О. та ін. Україна у сучасному геополітичному просторі: теоретичний і прикладний аспекти : монографія. Міжрегіональна академія управління персоналом, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. Київ : МАУП, 2002. 487с.
6. Вовканич І. Чехословаччина в 1945–1947 рр.: нарис історії перехідного періоду. Ужгород : Видавництво В. Падяка, 2000. 352 с.
7. Вовканич І. Постсоціалістична трансформація в Чеській Республіці: специфіка, етапи. *Carpatica – Карпатика*. Вип. 21. *Політологічні студії: історія, теорія і практика*. Ужгород : УжНУ, 2003. С. 198–210.
8. Постолювський Р. Проблема чехословацької демократії та її традиції в чеській, словацькій та зарубіжній історіографії. *Слов'янський вісник: Міжвідомчий науковий збірник*. Вип. 1. Рівне : РПУ, 1998. С. 22–37.
9. Приходько В. «Ніжна революція» в Чехословаччині та формування нової внутрішньої і зовнішньої політики країни. Ужгород : ГРРВВКІ, 1999. 96с.
10. Андрейко В. Специфіка становлення і розвитку чесько-словацьких міждержавних відносин 1990-х – початку 2000-х років : монографія. Ужгород : ЗабДУ, 2011. 247 с.
11. Лемак В.В. Державно-правова реформа в Чехословаччині в умовах постсоціалістичної модернізації й поділу федерації : монографія. Ужгород : Ліра, 2002. 248 с.
12. Палінчак М.М. Трансформація державно-церковних відносин у постсоціалістичних суспільствах (на прикладі країн Центрально-Східної Європи) : автореф. дис. ... доктора політ. наук : 23.00.02 «Політичні інститути та процеси». Одеса : Південноукраїнський нац. пед. ун-т ім. К. Ушинського, 2014. 40 с.

13. Палінчак М.М. Держава і церква у постсоціалістичних суспільствах (на прикладі країн Центральної Європи та України) : монографія. Ужгород : Поліграфцентр «Ліра», 2014. 408 с.
14. Palinchak M., Holonič J. Vzťahy štátu a cirkvi v krajinach Strednej a Východnej Európy. (Sociálny rozmer religiozity a jej odraz v spoločnosti). Trebišov : Mercj, 2019. 190 s.
15. Human Community: Topical Issues Of The Scientific Researches. Lviv–Toruń : Liha-pess, 2020. 108 p., p. 58–81.
16. Biddulf H.F. Religious Liberty and the Ukrainian State: Nationalism Versus Equal Protection. *Brigham Young University Law Review*. 1995. No 2. P. 321–346.
17. Durham Cole W. Perspectives on Religious Liberty: A Comparative Framework. In the book: Religious Human Rights in Global Perspective: Religious Perspectives. / Eds. J. Witte, J. D. van der Vyver. Hague – Boston – London, 1996. P. 1–44.
18. Markus V. Religion and Nationalism in Soviet Ukraine after 1945. Cambridge, Mass. : Ukrainian Studies Fund Harvard University, 1985.
19. Mojzes P. Religious Human Rights in Post-Communist Balkan Countries. In the book : Religious Human Rights in Global Perspective: Religious Perspectives. / Eds. J. Witte, J. D. van der Vyver. Hague – Boston – London, 1996. P. 263–284.
20. Smith J.M. The Icon and the Tracts: A Restrained Renaissance of Religious Liberty in Ukraine. *Brigham Young University Law Review*. 2001. No 3. P. 815–855.
21. Foldesi T. The Main Problems of Religious Freedom in Eastern Europe. In the book : Religious Human Rights in Global Perspective: Religious Perspectives. / Eds. J. Witte, J. D. van der Vyver. Hague – Boston – London, 1996. P. 243–262.
22. Г. Робберс. Государства и религии в Европейском Союзе (опыт государственно-конфессиональных отношений). Москва : Институт Европы РАН, 2009. 722 с.
23. Vaško V. Neumlčená Kronika katolíckej cirkvi v Československu po druhej svetovej válce. Praha: Zvon, 1990. Č. 1, 268 s.; Č. 2, 176 s.
24. Vnuk F. Stopäťdesat rokov v živote národa. Slovensko v rokoch 1843–1993. Bratislava : Lúč, 2004. 467 s.
25. Jozefčiakova S. Cirkvi a náboženské spoločnosti v Slovenskej republike. V knihe: Ročenka Ústavu pre vzťahy štátu a cirkvi 2002. Bratislava, 2003. 93 s.
26. Kaplan K. Stát a církev v Československu v letech 1948–1953. Brno : Doplněk, 1993. 440 s.
27. Moravčíková M., Cipár M. Cisárovo Cisárovi. Ekonomické zabezpečenie cirkvi a náboženských spoločnosti. Dokumenty. Bratislava : Ústav pre vzťahy štátu a cirkvi, 2001. 277 s.
28. Moravčíková M. (ed.). Výhrada vo svedomi. Conscientious objection. Bratislava: Ústav pre vzťahy štátu a cirkvi; Institute for State Church Relations, 2007. 719 s.
29. Pešek J., Barnovsky M. Pod kuratelou moci. Cirkvi na Slovensku v rokoch 1953–1970. Bratislava : Veda, 1999. 293 s.
30. Pešek J., Barnovsky M. Štátna moc a cirkvi na Slovensku 1948–1953. Bratislava : Veda, 1997. 311 s.
31. Čikeš R. Vzťahy štátu a cirkvi na Slovensku. Bratislava : Ústav pre vzťahy štátu a cirkvi, 2010. 120 s.